DEÜİFD, XXV, 2007, ss.177-212

EL-LEMHATU'L-BEDRİYYE Fİ ʿİLMİ'L-ʿARABİYYE

M. Vecih UZUNOĞLU[1]

ÖZET

Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344)'ye ait olan *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye*, hicrî VII. asrın sonlarında telif edilmiş, Arap grameri ile ilgili çok özlü bilgileri içeren muhtasar bir eserdir. Bu çalışmada eserin adı, telif tarihi, müellifi, muhtevası, şerh ve muhtasarları ve nüshaları hakkında bilgiler verilmiş, ayrıca ikinci bölümde söz konusu eserin tahkikli neşri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: el-Lemhatu'l-Bedriyye, Ebû Hayyân, Nahiv, Arapça, Nüsha, Şerh.

AL-LAMHA AL-BADRIYYA FI ʿILM AL-ʿARABIYYA

ABSTRACT

al-Lamha al-Badriyya fi ʿIlm al-ʿArabiyya is a concise work written down in the late 7th century. The work, which belongs to Abu Hayyan (d. 745/1344), gives quite brief insight about Arabic grammar. In this article (study), we have edited the manuscript with nearly seven pages. In addition, we have tried to give some information about title and author of the book and its date of compilation; its content, explanations, summaries and copies.

Key Words: al-Lamha al-Badriyya, Abu Hayyan, Nahw, Arabic, Manuscript, Explanation.

GİRİŞ

Arap diline ait kaidelerin ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süre içinde gerek bu dilin mantığını sistematik olarak izah etmek gerekse Arap olmayanlara bu dili doğru öğretebilmek maksadıyla birçok eser telif edilmiş, buna bağlı olarak da farklı metotlar ortaya çıkmıştır. Kimi müellifler isim, fiil ve harften yola çıkarak dile ait müfredatı açıklamaya çalışırken kimileri âmil, maʿmûl ve iʿrâb sistemini esas alarak Arap dil mantığını ortaya koymayı amaçlamış, kimileri de kendilerine has metotlarla dile ait malzemeyi mantıkî bir silsile içinde takdim etmeye

[1] Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, İzmir.

gayret etmişlerdir. Bu amaçla muhtasar, mutavvel, manzum, mensur, şerh, haşiye ve talik türlerinde birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerden bir kısmı tahkik edilerek ilim âleminin istifadesine sunulmuş, bir kısmı ise kütüphane raflarında tahkik edilmeyi beklemektedir.

Çalışmamıza konu edindiğimiz *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye* isimli eser hicri VIII. asırda telif edilmiş, Arap diline ait kuralları çok özlü bir şekilde ele alan muhtasar bir kitaptır.

I. BÖLÜM

A- Eserin Adı

Eser kaynaklarda *el-Lemha*, *el-Mulha* ve *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye* adlarıyla zikredilmektedir.

el-Kutubî (ö. 764/1363), es-Subkî (ö.771/1370), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve el-Makkarî (ö.1041/1631) bu eseri *el-Lemha* diye zikrederlerken[2], Kâtib Çelebi (ö.1067/1657) *el-Mulha*[3], Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920) ise *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye*[4] şeklinde zikreder. İsmail Paşa, eseri bu adla kaydettikten sonra *Mulhatun fi'n-Nahv* ismiyle bir eser daha zikreder. Bu ise müstakil bir eser olmayıp söz konusu eserin aynısıdır. Zira Kâtib Çelebi (**Keşfu'z-Zunûn**, II, 1818'de), *el-Mulha* isimli eserin asıl adının *el-Lemhatu'l-Bedriyye* olup Ebû Hayyân'a ait olduğunu ifade eder.

---

2 Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât** (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1973, IV, 78; Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiʿiyyeti'l-Kubrâ** (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964, IX, 279; İbn Hacer el-Askalânî Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, **ed-Dureru'l-Kâmine fî Aʿyâni'l-Mi'eti's-Sâmine**, Dâru'l-Cîl, Beyrut, ts., IV, 304; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb** (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1968, II, 552.

3 Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, **Keşfu'z-Zunûn ʿan Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn** (tsh. M. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1941, II, 1818. Kâtib Çelebi burada, eserin asıl adının **el-Lemhatu'l-Bedriyye** olup Ebû Hayyân'a ait olduğunu ifade eder.

4 Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-ʿÂrifîn Esmâ'ul-Mu'ellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn**, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1955, II, 153.

B- Müellifi

Eserin müellifi Ebû Hayyân el-Endelusî olarak meşhur olan Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân'dır[5]. 654/1256 yılında, Şevvâl ayının sonlarına doğru Gırnâta'da doğan müellif[6] burada Abdulhak b. Ali b. Abdillâh el-Ensârî (ö. 670/1271'den sonra), Ebû Caʿfer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. et-Tabbâʿ (ö. 680/1281), Ebu'l-Hasan el-Ubbezî (ö. 680/1281), İbnu'd-Dâ'iʿ (ö. 680/1281), Ebu'l-İzz el-Harrânî (ö. 686/1287), Muhammed b. Tercem (ö. 692/1293) İbn Ebi'l-Ahvas (ö. 697/1298) ve Ebû Caʿfer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zubeyr (ö. 708/1308) gibi hocalardan Kur'ân, Kıraat, Hadis ve Arapça dersleri aldı[7].

---

5 Hayatı hakkında bkz. el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 71; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât** (thk. Sven Dedering), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1970, V, 267; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiʿiyye**, IX, 276; Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ** (nşr. G. Bergsträesser), Mektebetu'l-Hâncî, Mısır 1933, II, 285; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302; Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire**, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Kahire 1963, X, 111; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vuʿât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât** (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964, I, 280; Şemsuddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, ts., II, 287; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 535; Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. el-İmâd el-Hanbelî, **Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., VI, 145; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-ʿÂrifîn**, II, 152-153. Müellifin hayatı, ilmî ve edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalar için bkz. Hüseyin Avni Çelik, "Ebû Hayyân el-Endelusî ve Tefsîrdeki Metodu", **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 9 (1990), s. 143-164; sy. 10 (1991), s. 118-129; Ahmet Bulut, "Ebû Hayyân el-Endelusî", **Bilim, Felsefe, Tarih**, sy. 1 (Mayıs 1991), s. 241-276; Mahmut Kafes, **Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsîrindeki Metodu** (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994; a.mlf., "Ebû Hayyân el-Endelusî", **DİA**, X, 152-153; M. Vecih Uzunoğlu, **el-Bahru'l-Muhît'in Filolojik Açıdan İncelenmesi** (Basılmamış Doktora Tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 33-119.

6 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 281.

7 Ebu Hayyân el-Endelüsî, **el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr**, Dâru'l-Fikr, I-XI, Beyrut 1992, I, 15; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 145; Ebu'l-Mehâsin Şemsuddîn Muhammed b. Ali el-Huseynî ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz li'z-Zehebî**, Dımaşk, ts., s. 24; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

Nahiv ilminde temayüz eden Ebû Hayyân 674/1275 yılından itibaren, hocaları hayatta iken, Arapça dersleri vermeye başladı[8].

Gırnâta'daki tahsilini tamamlayan Ebû Hayyân bölgedeki diğer yerleşim birimlerini dolaşarak buradaki âlimlerden çeşitli ilimlere dair dersler aldı[9]. Daha sonra ilim ve marifetini arttırmak üzere doğu şehirlerindeki meşhur âlimlere yöneldi[10].

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ayrılıp doğuya hicretinin sebepleri hakkında kaynaklarda iki farklı rivâyet bulunmaktadır. Bir rivayete göre müellif zorla felsefe öğrenmeye zorlanmaktan çekindiği için hicret etmek zorunda kalırken[11] diğer rivayete göre hocası Ebû Ca'fer b. et-Tabbâ' ile arasında vuku bulan anlaşmazlıktan dolayı doğuya göç etmiştir[12].

679/1280 yılının başlarında Endülüs'ten ayrılarak[13] deniz yoluyla Fas'a geçen Ebû Hayyân burada üç gün[14] gibi kısa bir süre kaldıktan

---

8 es-Suyûtî, **Buğye**, I, 280; ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 23.

9 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 23; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 540, 560.

10 Abdulâl Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye fî Mısr ve'ş-Şâm fi'l-Karneyni's-Sâbi' ve's-Sâmin mine'l-Hicre**, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrut 1990, s. 276.

11 Suyûtî'nin naklettiğine göre Ebû Hayyân, *en-Nudâr* adlı eserinde, kendisini doğuya gitmeye zorlayan sebebi şöyle zikreder: "*Dönemin mantık ve felsefe âlimlerinden biri sultâna gelerek şöyle der: 'Ben yaşlandım ve yakın bir zamanda ölmekten endişe ediyorum. Bana, bu ilimleri öğreteceğim talebeler tahsis etmenizi istiyorum, ta ki benden sonra sizlere faydalı olsunlar.' Bu talebeler içinde yer almam için bana haber gönderildi. Dolgun bir maaş ve standardı yüksek bir hayat vaat ediyorlardı. Ama ben, bunu arzu etmediğim ve mecbur edilmekten korktuğum için hicret ettim.*" Bkz. es-Suyûtî, **Buğye**, I, 281; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 289; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 146.

12 Ebû Hayyân, talebelik yıllarında İbnu't-Tabbâ'a sık sık itirazlarda bulunmuş ve daha sonra onun hakkında **el-İlmâ' fî İfsâdi İcâzeti İbni't-Tabbâ'** adında onu eleştiren bir eser kaleme almıştır. Bunun üzerine İbnu't-Tabbâ' ile arası açılmış ve hocası meseleyi Emir Muhammed b. Nâsır el-Fakîh'e arz ederek ondan yardım taleb etmiştir. Emir de Ebû Hayyân'ın yakalanmasını ve cezalandırılmasını emretmiştir. Bunu duyan müellifimiz, Gırnâta'dan gizlice kaçarak deniz yoluyla Kuzey Afrika'ya, oradan da doğuya göç etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; es-Suyûtî, **Buğye**, I, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 583.

13 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 563; Hadîce el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, Mektebetu'n-Nahda, Bağdat 1966, s. 36; Ebu'l-Mehâsin ed-Dımaşkî, Ebû Hayyân'ın 677/1278'de Endülüs'ten ayrıldığını zikretmektedir. Bkz. ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24.

sonra Kuzey Afrika şehirlerini dolaşmış ve buradaki âlimlerle görüşerek dersler almıştır. Daha sonra İskenderiye'ye yönelen müellif burada bir müddet kaldıktan sonra hac farizasını ifa etmek üzere Hicâz seyahatine çıkmıştır. Bu seyahati esnasında da birçok irili ufaklı yerleşim birimine uğramış ve buradaki âlimlerle görüşmüştür.

Ebû Hayyân'dan bahseden tarih kitapları onun hangi yılda Mısır'a yerleştiğini belirtmemektedirler[15]. Bununla birlikte İbnu'l-Hatîb, onun Kahire'de, meşhur nahiv âlimi Bahâuddîn İbnu'n-Nehhâs'tan[16] 688/1289 yılında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okuduğunu ve edebiyat dersleri aldığını zikretmektedir[17]. Buna göre müellifimizin altı yüz seksenli yıllarda Mısır'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Mısır ve çevresindeki birçok yerleşim birimini dolaşan Ebû Hayyân buradaki âlimlerden Kıraat, Hadîs ve Arapça dersleri almıştır[18].

Mısır'da uzun yıllar Bahâuddîn İbnu'n-Nehhâs'tan Nahiv dersleri alan Ebû Hayyân, hocasının 698/1299'de ölümünden sonra onun yerine

---

14 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 584.

15 İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın 679/1280 yılında Mısır'a geldiğini zikretse de biz bunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığını düşünüyoruz. Zira tarih kitapları Ebû Hayyân'ın bu tarihte Endülüs'ten ayrıldığı hususunda ittifak hâlindedir. İbn Hacer'in, Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten çıkış tarihi ile Mısır'a varış tarihini birbirine karıştırmış olması muhtemeldir. Bkz. İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkire li-Ebî Hayyân el-Endelusî", **Mecelletu Mecmaʿi'l-Lugati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşk**, cilt: 53/I, Şam 1978, s. 59; ed-Dımaşkî, Ebû Hayyân'ın 680/1281 yılında Mısır'a yerleştiğini zikretmektedir. Kaynakların neredeyse tamamı ise Ebû Hayyân'ın Hicaz seyahatinden sonra Mısır'a yerleştiğini nakletmektedirler. ed-Dimaşkî'nin bu tarihi zikretmesi, muhtemelen, Ebû Hayyân'ın Hicâz'a seyahati sırasında Kahire'ye uğraması ve burada kısa bir süre kalması, ed-Dimaşkî'nin de bu tarihi dikkate almasından kaynaklanmaktadır. Bkz. ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 563.

16 Ebû Abdillâh Bahâuddîn Muhammed b. İbrahim b. Muhammed İbnu'n-Nehhâs el-Halebî (ö. 698/1299)'dir. Nahiv, Edebiyat ve Kıraat âlimi olup kendi döneminde Arap dilinde Mısır'ın en önde gelen âlimidir. Ebû Hayyân'ın hocasıdır. Bkz. İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 46; es-Suyûtî, **Buğye**, I, 13; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 442.

17 Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 317; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 72; İbnu'l-Hatîb Ebû Abdillâh Lisânuddîn Muhammed b. Abdullah, **el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta**, (thk. Muhammed Abdullâh İnân), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1975, III, 45.

18 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

ders okutmaya geçmiştir[19]. Dönemin idarecileri ile samimî dostluklar kurması sebebiyle Kahire'nin değişik medreselerinde görev almıştır. 704/1305 yılında el-Câmi'u'l-Hâkim'de Nahiv, 710/1311 yılında da el-Kubbetu'l-Mansûriyye'de Tefsîr hocalığına tayin edildi. Fâtimî dönemi camilerinden el-Câmi'u'l-Akmer'de de Kıraat dersleri vermiştir[20]. el-Câmi'u't-Tûlûnî'de Tefsîr dersleri veren Ebû Hayyân bilâhare el-Kubbetu'l-Mansûriyye'ye Hadîs kürsüsü başkanlığına (Meşyehatu'l-Hadîs) getirilmiştir. Hayatının sonuna kadar bu vazifeleri deruhte eden müellif[21] ders vermenin yanında eserlerini telif etmekle meşgul olmuş ve eserlerinin çoğunu burada kaleme almıştır[22].

Başlangıçta Mâlikî mezhebine mensup olan Ebû Hayyân daha sonra Endülüs'te yaygın olan Zâhiriye mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. Mısır'a geldiğinde ise Zâhiriye mezhebinin bu bölgede fazla rağbet görmediğini müşahede etmiş ve bölgede hâkim olan Şâfiî mezhebinin görüşleriyle amel etmiştir[23].

İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın her ne kadar Şâfiî mezhebine göre amel etse de aslında Zâhiriye mezhebine meyilli olduğunu zikretmektedir[24]. Yine Ebû Hayyân'ın: *"Zâhiriye mezhebine girmiş birinin ondan dönmesi muhaldir"*[25] sözlerinden gönlünün Zâhiriye mezhebinde olduğunu anlamak mümkündür. Bunun yanında o, hayatı boyunca felsefî

---

19 Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkire li-Ebî Hayyân el-Endelusî", s. 59.

20 Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 10; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 40-41; Abdulmecîd el-Muhtesib, "Ebû Hayyân el-Endelusî Nahviyyu 'Asrihî ve Mufessiruh", **el-'Arabî**, sy.130 (Eylül 1969), s. 27.

21 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24.

22 Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 11; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285.

23 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 111; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 75.

24 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 310.

25 es-Suyûtî, **Buğye**, I, 281.

düşünceler ile Muʿtezile ve Mücessime gibi fırkalardan uzak kalmış[26] hatta eserlerinde sûfî ve filozofları ağır bir dille eleştirmiştir[27].

Hayatının tamamını ilimle geçiren Ebû Hayyân Nahiv, Lügat, Tefsîr, Kıraat, Hadîs, Tarih ve Edebiyat gibi ilimleri, Endülüs'ten Irak'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada, otuza yakın yerleşim biriminde, yaklaşık 500 hocadan tahsil etmiş ve kendi asrının en önde gelen âlimlerinden biri olmuştur[28]. Özellikle Arap dili sahasında öne çıkmış ve bu alanda meşhur olmuştur. Nitekim kendisine verilen "Şeyhu'n-Nuhât", "Sîbeveyhi'z-Zamân", "İmâmu'n-Nahv", "Lisânu'l-Arab", "Huccetu'l-Arab", "Şeyhu'l-Arabiyyeti ve'l-Edeb", "İmâmu'n-Nuhât" gibi lakaplar onun Nahivde ne kadar yetkin olduğunun bariz göstergelerindendir[29]. Ayrıca Arap dili ile ilgili telif ettiği eserler de onun bu dile olan hâkimiyetinin kanıtıdır.

Arap dilinden başka Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Buşmûr[30] lisanı ile ilgilenen Ebû Hayyân bu dillerle ilgili birçok eser telif etmiştir.

---

26 Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 47; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 306.

27 Filozofları eleştirdiği yerler için bkz. Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 46; IV, 109; VII, 216. Sûfîleri eleştirdiği yerler için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 210; III, 190-191; V, 404; VI, 81; X, 415.

28 er-Ruʿaynî, hocası Ebû Hayyân'ın kendisine, dolaştığı yerleri ve her beldede karşılaştığı hocalarının isimlerini tek tek zikrettikten sonra şunları naklettiğini belirtir: *Bunlar benim hocalarımın bir kısmıdır. İlim tahsîl ettiğim hocalarımın tamamı beşyüz kişidir. Bana icâzet verenler ise binden fazladır..."* Bkz. el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552, 560. Ebû Hayyân'ın hocalarından tespit edebildiklerimiz için bkz. Uzunoğlu, **el-Bahru'l-Muhît'in Filolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 66-70.

29 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 71; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiʿiyye**, IX, 276; es-Suyûtî, **Buğye**, I, 280; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 537.

30 Fustât (Kahire)'ın kuzeyinde Dimyât'a yakın bir yerleşim bölgesidir. el-Hamevî bu bölgenin koyunlarının kuyruklarının çok büyük olduğunu hatta kuyruklarını taşıyabilmeleri için koyunların arkasına tekerlekli bir araba yapıldığını ve bir iple boynuna bağlandığını zikreder. el-Makrîzî Buşmûr halkı ile ilgili olarak, bu insanların kaba ve sert tabiatlı olduklarını, ayrıca temiz olmayan gıdalar yemeleri ve pis su içmeleri sebebiyle çoğunun budala olduğunu ifade eder. Bkz. Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, **Muʿcemu'l-Buldân**, Dâru Sâdır – Dâru Beyrût, Beyrut 1955, I, 428-429; Takiyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrîzî, **el-Mevâʿiz ve'l-İʿtibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr**, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., I, 48; Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-ʿİbâd**, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., s. 155. Bu bölgenin haritadaki yerini görmek için bkz. Hüseyin Mu'nis, **Atlasu Târîhi'l-İslâm**, ez-Zehra li'l-İʿlâmi'l-ʿArabî, Kahire 1987, s. 315.

Türkçe'ye dair; **el-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Zehvu'l-Mulk fî Nahvi't-Turk, el-Efᶜâl fî Lisâni'l-Etrâk** ve **Nefhatu'l-Misk fî Sîreti't-Turk**[31],

Farsça'ya ait; **Muntıku'l-Hurs fî Lisâni'l-Furs**,

Habeşçe'ye ait; **Nûru'l-Ğabeş fî Lisâni'l-Habeş**

Buşmûr diline ait **el-Mahbûr fî Lisâni'l-Buşmûr** isimli eserleri telif etmiştir[32].

O, bu dilleri sathî olarak değil, aksine ileri derecede biliyordu. Her dili derinlemesine incelemiş; müfredatı, fiil çekimleri ve cümle kuruluşları ile ilgili hususları o dilin bilginlerinden öğrenmiştir. Yine bu dillerin tesniye ve cemi sığaları ile izafet terkibi gibi özelliklerini iyice öğrendikten sonra bütün bunları Arapça nahiv kurallarına indirgemiş ve kitaplardaki tertibini buna göre yapmıştır[33].

Genç yaşta talebe okutmaya başlayan Ebû Hayyân, muhtelif ilim dallarında temayüz eden meşhur öğrenciler yetiştirmiştir. Bunlar arasında Cemâluddîn el-İsnevî (ö. 772/1371), İbn Ummi Kâsım (ö. 749/1348), es-Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Nâzıru'l-Ceyş (ö. 778/1376), Ebû İshâk es-Sefâkusî (ö. 742/1341), Tâcuddîn Ahmed b. Abdilkâdir b. Mektûm (ö. 749/1348), Takiyyuddîn es-Subkî (ö. 744/1343), es-Safedî (ö. 764/1363), er-Ruᶜaynî (ö. 666/1268), Tâcuddîn es-Subkî (ö. 771/1370), el-Udfuvî (ö. 749/1348) gibi âlimler bulunmaktadır.

Nahiv, Lügat, Tefsîr, Kıraat, Hadîs, Tarih, Edebiyat gibi ilim dallarına dair altmış beşin üzerinde eser bırakan[34] Ebû Hayyân en fazla Arap dili ile ilgili konularda eser vermiştir. *et-Tezyîl ve't-Tekmîl, İrtişâfu'd-Darab, Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi ᶜalâ Elfiyyeti İbn Mâlik, en-Nuketu'l-Hisân fî Şerhi Ğâyeti'l-İhsân, Tezkiretu'n-Nuhât, Takrîbu'l-*

---

31 Ebû Hayyân'ın Türkçeye dair telif ettiği bu eserlerden sadece **el-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk** isimli eseri günümüze gelebilmiştir. Bu eser Ahmet Caferoğlu tarafından tahkik edilmiş ve 1931 yılında İstanbul Evkâf Matbaasında basılmıştır. Ayrıca Veled İzbudak eserde geçen Türkçe kelimeleri çıkararak **el-İdrâk Hâşiyesi** adıyla 1936 yılında İstanbul Devlet Basımevi'nde neşretmiştir.

32 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552-553.

33 Muhammed Abdulhâlik ᶜUdayme, "Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît", **Mecelletu Kulliyyeti'l-Luğati'l-ᶜArabiyye**, sy. 7 (Riyâd 1977), s. 21-22.

34 Ebû Hayyân'ın eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunoğlu, **el-Bahru'l-Muhît'in Filolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 75-119.

Mukarreb müellifin Arap dili alanında telif ettiği yirmi beş eserinden bazılarıdır.

Ebû Hayyân'ın İslâmî ilimler alanında telif ettiği en büyük eseri *el-Bahru'l-Muhît* isimli tefsiridir. Alanında önemli bir kaynak olan bu tefsirini daha sonra *en-Nehru'l-Mâd* ismiyle ihtisar etmiştir.

Kıraatlere de büyük önem veren müellif bu alanda on bir adet eser telif etmiş, ne yazık ki bunlardan hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Şunu esefle ifade etmek gerekir ki, müellifimizin eserlerinin büyük çoğunluğu maalesef ya kayıp ya da günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşan eserleri; on beş tanesi Gramer; üç tanesi Lügat ve Şiir; iki tanesi de Tefsir ile ilgili olmak üzere toplam yirmi tanedir.

Ölümü

91 yıl gibi uzun ve ilmî açıdan da bereketli bir hayat süren Ebû Hayyân 28 Safer 745 Cumartesi (10 Temmuz 1344) günü akşam üzeri Kahire'de kendi evinde vefat etmiş ve ertesi günü Bâbu'n-Nasr'ın dışındaki el-Makberetu's-Sûfiyye'ye defnedilmiştir. Ayrıca onun için Şam Emevî Câmiinde gıyabî cenaze namazı kılınmıştır[35].

C- Nüshaları

Yaptığımız araştırmalar neticesinde *el-Lemhatu'l-Bedriyye*'nin üç nüshasını tespit edebildik.

Bunlardan birincisi Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Bölümü numara 2506'da bulunmaktadır. *el-Lemhatu'l-Bedriyye* adıyla kayıtlı olan bu nüsha 7 varaktan oluşmaktadır. 200x130 (160x85) mm ölçülerine sahiptir ve nesih hattıyla yazılmıştır. Her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Bâb ve fasıllar kırmızı, metnin diğer kısımları siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin sonuna rik'a hattıyla kaydedilen ifadelerden bu nüshanın, müellifi henüz hayatta iken kaleme alındığı anlaşılmaktadır:

---

[35] es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiʿiyye**, IX, 279; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 538; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147.

"قرأ عَلَيَّ هذه المقدمةَ المسمّاةَ باللّمحةِ البدريّةِ من تأليفِي الفقيهُ الأجلُّ الفاضلُ المقرئُ الكاملُ صلاحُ الدين محمدُ ابن الأمير الأجلّ حسام الدين عمر بن تاج الدين عبد الوهّاب الدمياطي نفعه الله بالعلم قراءةَ تصحيحٍ وضبطٍ، وكان قد سَمِعها قبلَ ذلك من لفظي، وأجزتُ له أن يروِيها عنّي وسائرَ تَوالِيفي وإنشاءاتي وما تجوز لي روايته، وصحّ ذلك وثبتَ بتاريخ الرابع عشر لشوّال سنة اثنتين وسبعمائة بثغر دمياط المحروس، كتبه أبو حيان محمّد بن يوسف بن حيّان الأندلسي."

"Eserlerimden el-Lemhatu'l-Bedriyye adındaki bu mukaddimeyi, emir Husâmuddîn Ömer b. Tâcuddîn Abdulvehhâb ed-Dimyâtî'nin fazilet ve şeref sahibi oğlu fakih ve kârî olan Salâhuddîn Muhammed –Allah ona faydalı ilim versin- eksiğini gidermek ve tashih etmek üzere benden okudu. Daha önce de bu eseri benden dinlemişti. Ona, bu mukaddimeyi rivayet etmesine, ayrıca telif ve inşâ türü eserlerim ile benim için rivayeti caiz olan her şeyi de rivayet etmesine izin veriyorum. Bu husus 702 yılı Şevvâl ayının on dördünde Dimyât şehrinde gerçekleşmiştir. Bunu Ebû Hayyân Muıhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelusî yazmıştır."

14 Şevvâl 702/1 Haziran 1303 tarihinde Dimyât'ta Ebû Hayyân tarafından kaleme alınan bu nottan da anlaşılacağı üzere nüsha, Salâhuddîn Muhammed b. Ömer tarafından kaleme alınmış, tashih edilmesi veya eksiğinin giderilmesi maksadıyla eserin müellifi olan Ebû Hayyân'a arz edilmiştir. Notta, Muhammed b. Ömer'in bu eseri daha önce Ebû Hayyân'dan dinlediği vurgulanmış, bu eserle birlikte müellifin diğer bütün eserlerinin ve rivayetlerinin adı geçen şahıs tarafından rivayet edilebileceğine dair geniş çaplı bir icazet verildiği de ifade edilmiştir.

İkinci nüsha Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümü, numara 1994'te *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye* adıyla kayıtlıdır. Dört varaktan oluşan eserin sayfaları 24 ile 25 satır arasında değişmektedir. 197x125 (155x85) mm ölçülerine sahip olan nüshanın bâb ve fasıl adları kırmızı metnin diğer kısmı siyah mürekkeple ve nesih hattı ile yazılmıştır. Nüsha Ebû Bekr b. Abdurrahmân el-İvâcî tarafından istinsah edilmiştir.

[el-Lemhatu'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye]

Üçüncüsü ise Kahire'de, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, numara 1050-Nahiv'de *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî Nahvi ʿİlmi'l-ʿArabiyye* adıyla kayıtlı olup yedi varaktan oluşmaktadır. Mağrib hattıyla yazılan nüsha, Muhmammed b. Ahmed b. Muhammed tarafından 849/1445 yılında istinsah edilmiştir. Her sayfasında 17 satır bulunan nüshanın ölçüleri 180x120 mm'dir. Nüshanın baş tarafında Ebû Hayyân'ın bu eseri 11 Ramazan 689/17 Eylül 1290 tarihinde Kahire'de tamamladığı zikredilmektedir. el-Câmiʿatu'l-ʿArabiyye'ye bağlı Maʿhedu İhyâ'i'l-Mahtûtât'ta bu nüshanın bir fotokopisi mevcut olup 135 numarada kayıtlıdır.

D- Şerhleri ve Muhtasarları

el-Lemhatu'l-Bedriyye özet bir eser olduğundan daha sonraki âlimler tarafından şerh edilmiştir. Kaynaklarda eserin dört kez şerh edildiğini tespit edebildik.

İlk olarak *el-Lemha*, Ebû Hayyân'ın talebesi Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî (ö. 761/1360) tarafından şerh edilmiştir. Kaynaklarda "*Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye*" ve "*el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Şerhi'l-Lemhati'l-Bedriyye*" şeklinde zikredilen bu şerh, ilk olarak, Hâdî Nehar tarafından doktora tezi olarak tahkîk edilmiş ve 1977 yılında Mustansıriyye Üniversitesinin yardımlarıyla *Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-Luğati'l-ʿArabiyye* adıyla iki cilt hâlinde neşredilmiştir. Daha sonra Salâh Ravây tarafından bir kez daha tahkîk edilmiş ve *Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye li-Ebî Hayyân el-Endelusî* adıyla Kahire'de, Matbaʿatu Hassân tarafından 1985 yılında neşredilmiştir. Elimizde, Hâdî Nehar'ın tahkik ettiği şerh mevcut olup *el-Lemha*'yı tahkikimiz sırasında bu şerhten istifade ettik.

İkinci olarak eser, yine Ebû Hayyân'ın talebesi olan Bedruddîn el-Hasen b. Muhammed b. el-Muhsin en-Nâblusî el-Hanbelî (ö. 772/1371) tarafından şerh dilmiştir[36]. Bu şerhin herhangi bir nüshasını tespit edemediğimiz gibi adı ile ilgili bir bilgiye de maalesef rastlayamadık.

---

36 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 36.

Üçüncü olarak, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdiddâim el-Birmâvî (ö. 831/1428) tarafından şerh dilmiştir[37]. Bu şerhin bir nüshası Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye numara 8226-Nahiv'de kayıtlıdır. 60 varaktan oluşan nüsha 200x150 mm ölçülerine sahip ve nesih hattıyla yazılmıştır[38]. Bu nüshayı elde etme girişimlerimiz maalesef sonuçsuz kalmıştır.

Dördüncü olarak, Necmuddîn Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed el-Ğazzî el-Âmirî (ö. 1061/1651) tarafından şerh dilmiştir. *el-Minhatu'n-Necmiyye fî Şerhi'l-Lemhati'l-Bedriyye* adındaki bu şerhi, el-Ğazzî'nin torunu Ahmed b. Abdulkerîm b. Suûdî el-Gazzî (ö. 1143/1730) bir kez daha şerh etmiştir. Sadece kaynaklarda zikredilen bu eserin herhangi bir nüshasına rastlayamadık[39].

Kaynaklarda *el-Lemhatu'l-Bedriyye*'nin muhtasar bir eser olmasına rağmen manzum olarak ihtisar edildiğine dair bilgilere rastladık. İbnu'l-Verdî olarak meşhur olan Ebû Hafs Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer el-Maarrî (ö. 749/1349)'nin *el-Lemha*'yı manzum olarak ihtisar ettiği *Keşfu'z-Zunûn*'da zikredilmektedir. Aynı şekilde el-Bikrât olarak meşhur olan Muhammed b. Abdurrahmân ed-Denderî (ö. 8./14. asır)'nin de eseri manzum olarak ihtisâr ettiği ifade edilmektedir[40]. Bu iki esere ait herhangi bir nüshaya rastlayamadık.

E- Muhtevası

el-Lemhatu'l-Bedriyye Nahivle ilgili muhtasar bir eserdir. Bir mukaddime, yedi bab ve hâtimeden oluşmaktadır.

Ebû Hayyân mukaddimede kelime ve kısımları; isim, fiil ve harfin alâmetleri, i'râb ve çeşitleri ile i'râbın alâmetleri, tesniye, cem-i müzekker-i sâlim, cem-i müennes-i sâlim, esmâ-i sitte ve sonu illetli fiillerden bahsetmektedir.

---

37 Kâtib Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1561; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 186.

38 Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî, **Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, Matba'atu'l-Câmi'ati'l-Mustansıriyye, Bağdat 1977, I, 98.

39 İsmail Paşa, **Îdâhu'l-Meknûn**, II, 579; a.mlf., **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 171; II, 285; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Mu'ellifîn**, I, 280.

40 es-Safedî, **el-Vâfî**, III, 241-242; Kâtib Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1561; Hayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, 3. Basım, Beyrut 1969, V, 228; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, X, 151-152.

[el-Lemhatu'l-Bedriyye fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye]

Mukaddimeden sonra yedi bâbta sırasıyla şu konuları ele almaktadır:

1- Nekre ve maʿrife
2- Merfûʿât
3- Mansûbât
4- Mecrûrât
5- Tevâbiʿ
6- Fiiller
7- Gayr-ı munsarıf

Hatimede ise üç fasıl hâlinde fiilin te'nîsi, binâ ve vakf konularını işlemiştir.

F- Önemi

Arap grameri ile ilgili telif edilmiş eserler içinde muhtasar, mukaddime veya daha başka isimlerle anılan ve Arap gramerini çok veciz bir şekilde özetleyen kitap/kitapçıkların ayrı bir önemi vardır. Birçoğu Arap gramerine bir giriş veya önsöz niteliğinde olan bu eserler, Arapça öğrenmeye başlayanlara ilk planda öğretilmesi gereken konuları özlü bir şekilde takdim ederler. Halef el-Ahmer (ö. 180/796), el-Cermî (ö. 225/839), İbn Bâbşâz (ö. 516/1112), Muhammed b. Yahyâ ez-Zebîdî (ö. 555/1160) ve el-Gaznevî (ö. 581/1185)'nin *Mukaddime*leri; Hişâm b. Muʿâviye ed-Darîr (ö. 309/921), Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî ve el-Cevâlîkî (ö. 540/1145)'nin *Muhtasar*ları, en-Nehhâs (ö. 338/949)'ın *et-Tuffâha*'sı, ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *el-Unmûzec*'i, İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1273)'in *el-Kâfiye*'si ve el-İsferâyînî (ö. 684/1285)'nin *Lubbu'l-Elbâb*'ı bunlara örnek verilebilir. Bunlardan başka nahiv konularını manzum olarak özetleyen eserler de mevcuttur. İbn Muʿtî (ö. 628/1230) ve İbn Mâlik (ö. 672/1273)'in "*el-Elfiyye*" isimli bin beyitlik eserleri ile Yahyâ el-Amrîtî (ö. 723/1323)'nin "*Nazmu'l-Âcurrûmiyye*"si bu türe örnek verilebilir. Metot ve muhteva bakımından aralarında farklılıklar da olsa bu eserlerin temel amacı, yukarıda da değindiğimiz gibi, Arap dilini öğretmek veya buna yardımcı olmaktır[41].

---

[41] Muharrem Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", **DEÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sy. V (İzmir 1989), s.1-3.

el-Lemhatu'l-Bedriyye isimli eser de, bu geleneğin bir devamı niteliğindedir. Ebû Hayyân bu risaleyi niçin telif ettiğini tasrih etmemektedir. Fakat eserin içeriğini incelediğimizde nahiv konularının çok veciz bir şekilde birkaç cümle ile ifade edildiğini, hemen ardından da konu ile ilgili bir-iki örneğin zikredildiğini veya sadece çok kısa bir açıklamayla yetinildiğini görürüz. Bu da bize müellifin, müptedilere Arap dili grameri ile ilgili çok özlü bilgiler vermeyi hedeflediği veya Arap gramerini mufassal olarak okuyan öğrencilere, daha sonra kaideleri kolayca hatırlayabilecekleri kolayca ezberlenebilen bir metin ortaya koymayı amaçladığı fikrini vermektedir.

Müellifin gramer kuralları ile ilgili bilgi verirken kullandığı ifadeler açık, verdiği örnekler kolayca anlaşılabilir niteliktedir. Cümleler kısa ve nettir. Ebû Hayyân'ın konuları sistematik bir biçimde işlemesi, okuyucuya Arap dilinin mantığını anlama ve bu dili daha kolay öğrenebilmesi konusunda kolaylık sağlamıştır. Eserine "kelime" ve "kelâm" ile ilgili özlü bilgiler vererek başlayan müellif, daha sonra nahve ait konuları Nekre ve Maʿrife, Merfûʿât, Mansûbât, Mecrûrât, Tevabiʿ, Fiiller gibi bablara ayırarak işlemiştir.

G- Telif tarihi

Eserin telif tarihi ile ilgili olarak Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye nüshasının baş tarafına düşülen notta verilen bilgilerden başka elimizde malûmat bulunmamaktadır. Söz konusu nüshanın sonunda Ebû Hayyân'ın *el-Lemhatu'l-Bedriyye*'yi 11 Ramazan 689/17 Eylül 1290 tarihinde Kahire'de tamamladığı ifade edilmektedir.

Şehit Ali Paşa nüshasının sonundaki not da bunu destekler niteliktedir. Zira Ebû Hayyân mezkûr nüshada, 702/1303 yılında Salâhuddîn Muhammed b. Ömer'in istinsah ettiği nüshayı tashih etmek üzere kendisine arz ettiğini ifade etmiştir. Buna göre Ebû Hayyân'ın, 702 /1303 yılından önce *el-Lemhatu'l-Bedriyye*'yi telif ettiği anlaşılmaktadır.

H- Tahkik ederken takip edilen metot

el-Lemhatu'l-Bedriyye'yi tahkik ederken, temel hedef olan orijinal metnin ortaya çıkarılmasına gayret edildi. Bunun için eserin mevcut olan nüshaları ve şerhleri karşılaştırılarak asıl metin ortaya konmaya çalışıldı.

Tahkik çalışması esnasında eserin Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Bölümü 2506 numarada kayıtlı nüshası esas alındı. Çünkü bu nüsha müellife arz edilmiş ve bizzat müellifi tarafından tashih edilmiş nüshadır. Bu nüshaya *elif* [أ] harfi ile işaret edilmiştir.

Bu asıl nüsha, diğer iki nüsha ile karşılaştırıldı. Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümü numara 1994'te bulunan nüshaya *be* [ب], Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye numara 1050-Nahiv'de bulunan nüshaya ise *cim* [ج] harfi ile işaret edildi.

Bunlara ek olarak, daha önce de değindiğimiz üzere, elimizde mevcut olan İbn Hişâm el-Ensârî'nin *Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fi ʿİlmi'l-Luğati'l-ʿArabiyye* adlı şerhinden tahkik sırasında istifade edildi. Şerhte *el-Lemhatu'l-Bedriyye*'ye ait metin kısımları ile asıl nüsha karşılaştırıldı ve buradaki farklılıklar [شرح اللمحة] ibaresi ile ifade edildi.

Bâb, fasıl ve konu başlıkları metinden ayrı olarak köşeli parantez içinde gösterilerek, konunun sınırlarının belirlenmesinin yanında ilgili konuya daha kolay ulaşma imkânı sağlandı. Nüshalar arasındaki farklılıklar parantez içinde gösterildi. Asıl nüshanın dışındaki nüsha ve şerhte var olan ilave metinlere dipnotlarda işaret edildi. Bu ilâvelerden metne dâhil edilenler parantez içine alınarak dipnotta hangi nüshada geçtiği zikredildi. Dâhil edilmeyenler ise dipnotlarda tırnak içinde verildi.

Şâhid olarak kullanılan ayetlerin sûre ve ayet numaraları dipnotlarda gösterildi.Metinde yazım kurallarına uymayan kelimeler günümüzde geçerli olan dil kurallarına göre tashih edildi ve bütün metin, gramer kaidelerine göre harekelendi.

Metinde geçen ve günümüzde pek kullanılmayan deyim ve terimler dipnotlarda açıklandı. Özellikle günümüzde kullanımı yaygın olmayan harf-i cerlerle ilgili bilgiler dipnotlarda verildi. Ayrıca eserde işlenen konularla ilgili açıklayıcı bazı bilgiler verildi. Bunun yanında okuyucu, daha geniş ve doyurucu bilgiler için, klasik ve modern eserlere yönlendirildi.

II. BÖLÜM
EL-LEMHATU'L-BEDRİYYE FÎ ʿİLMİ'L-ʿARABİYYE
(TAHKİKLİ METİN)

[1/ب]

اللَّمْحَةُ البَدْرِيَّةُ فِي عِلْمِ العَرَبِيَّةِ

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ[1]

[الكلمة وأقسامها]

الكَلِمَةُ[2] قَوْلٌ مَوْضُوعٌ لِمَعْنًى (مُفْرَدٍ)[3]، وَهِيَ: اسْمٌ، وَفِعْلٌ، وَحَرْفٌ[4].

[علامات الاسم]

فَيُعْرَفُ الاِسْمُ بِالأَلِفِ وَاللاَّمِ، وَبِالجَرِّ، وَبِالتَّنْوِينِ؛ نَحْوُ: "بِالرَّجُلِ"، وَ ("زَيْدٍ")[5].

---

1 زادت في نسخة (ب) : "وبه ثقتي"، وفي نسخة (ج): "اللهمّ يسّر وأتمم بخير. قال الشيخ الإمام العالم الفاضل الكامل أفضل النحاة والأدباء أثير الملّة والدين جمال الإسلام والمسلمين أبو حيّان محمّد بن الشيخ يوسف بن علي بن يوسف بن حيّان الأندلسي".

2 لمزيد من المعلومات في حدّ الكلمة أنظر: شرح المفصّل لابن يعيش، الطباعة المنيريّة، مصر ، 18/1؛ والنحو الوافي لعبّاس حسن، دار المعارف، مصر 1987، 13/1-15؛

3 سقطت "مفرد" من نسخة (ب).

4 **الاسم** كلمة دلّت على معنىً في نفسها و لم تقترن بزمن، نحو: محمّد، رجل، جمل، نمر. **والفعل** كلمة دلّت على معنى في نفسها واقترنت بأحد الأزمنة الثلاثة التي هي الماضي والحال والمستقبل نحو: كتب، يكتب، أكتب. وأما **الحرف** فهي كلمة دلّت على معنىً في غيرها، نحو: "من" فإن هذا اللفظ كلمة دلّت على معنىً –وهو الابتداء– وهذا المعنى لا يتم حتى تضمّ إلى هذه الكلمة غيرها، فتقول: "ذهبت من البيت". أنظر: التحفة السنيّة بشرح المقدّمة الآجرّوميّة لمحي الدين عبد الحميد، مكتبة السنّة، مصر 1989، 7-8.

5 في نسخة (ب) وشرح اللمحة "بِزَيْدٍ".

[علامات الفعل]

وَيُعْرَفُ الفِعْلُ بِتَاءِ التَّأْنِيثِ السَّاكِنَةِ، وَبِاليَاءِ وَبِـ"لَمْ" نَحْوُ: "قَامَتْ"، (وَ "تَقُومِينَ")[6]، وَ "قُومِي"، (وَ "لَمْ يَضْرِبْ")[7].

[علامات الحرف]

وَيُعْرَفُ الحَرْفُ بِأَنْ يُعَرَّى عَنْ خَوَاصِّ الاِسْمِ وَالفِعْلِ (نحو: "قد")[8].

[الكلام وأقسامه]

وَالكَلاَمُ قَوْلٌ دَالٌّ عَلَى نِسْبَةٍ إِسْنَادِيَّةٍ[9]، وَهُوَ طَلَبٌ نَحْوُ: "اضْرِبْ"، وَ "لاَ تَضْرِبْ"؛ وَخَبَرٌ نَحْوُ: "زَيْدٌ قَائِمٌ"، وَإِنْشَاءٌ نَحْوُ: "بِعْتُ".

[الإعراب]

الإِعْرَابُ تَغَيُّرٌ فِي الكَلِمَةِ لِعَامِلٍ[10].

[أنواع الإعراب]

وَأَلْقَابُهُ (أَرْبَعَةٌ)[11]: رَفْعٌ وَنَصْبٌ فِي الاِسْمِ وَالفِعْلِ نَحْوُ: "زَيْدٌ يَقُومُ"، وَ "إِنَّ زَيْدًا لَنْ يَقُومَ"، وَجَرٌّ يَخُصُّ الاِسْمَ نَحْوُ: "بِزَيْدٍ"، وَجَزْمٌ يَخُصُّ الفِعْلَ نَحْوُ: "لَمْ يَضْرِبْ".

[علامات الإعراب]

فَالرَّفْعُ بِالضَّمَّةِ، وَالنَّصْبُ بِالفَتْحَةِ، وَالجَرُّ بِالكَسْرَةِ، وَالجَزْمُ بِحَذْفِ الحَرَكَةِ.

---

6 سقطت "تقومين" من نسخة (ب) وشرح اللمحة.

7 سقطت " وَلَمْ يَضْرِبْ" من نسخة (ج).

8 الزيادة من نسخة (ج).

9 لمزيد من المعلومات في الكلام أنظر: شرح المفصّل لابن يعيش، 18/1.

10 لمزيد من المعلومات في الإعراب أنظر : تقريب المقرّب لأبي حيّان، دار المسيرة، بيروت 1982، 43.

11 الزيادة من نسخة (ب).

[جمع المؤنث السالم]

وَمَا جُمِعَ بِأَلِفٍ وَتَاءٍ مَزِيدَتَيْنِ يُنْصَبُ بِالكَسْرَةِ نَحْوُ: "رَأَيْتُ الهِنْدَاتِ".

[غير المنصرف]

وَغَيْرُ المُنْصَرِفِ[12] يُجَرُّ بِالفَتْحَةِ نَحْوُ: "بِأَحْمَدَ".

[الأسماء الستّة]

وَأَخُوهُ، وَأَبُوهُ، وَحَمُوهُ، وَفُوهُ، وَذُوا مَالٍ، وَهَنُوهَا، تُرْفَعُ بِالوَاوِ، وَتُنْصَبُ بِالأَلِفِ، وَتُجَرُّ بِاليَاءِ نَحْوُ: "قَامَ أَبُوهُ"، وَ "رَأَيْتُ أَبَاهُ"، وَ "مَرَرْتُ بِأَبِيهِ". **[2/أ]**

[المثنّى]

والمُثَنَّى يُرْفَعُ بِالأَلِفِ، وَيُنْصَبُ وَيُجَرُّ بِالْيَاءِ نَحْوُ: "قَامَ الزَّيْدَانِ"، وَ "رَأَيْتُ الزَّيْدَيْنِ"، وَ "مَرَرْتُ بِالزَّيْدَيْنِ".

[جمع المذكّر السالم]

وَجَمْعُ السَّلاَمَةِ فِي المُذَكَّرِ يُرْفَعُ بِالوَاوِ وَيُنْصَبُ وَيُجَرُّ بِالْيَاءِ نَحْوُ: "قَامَ الزَّيْدُونَ"، وَ "رَأَيْتُ الزَّيْدِينَ"، وَ "مَرَرْتُ بِالزَّيْدِينَ".

[الأفعال الخمسة]

وَالأَمْثِلَةُ الخَمْسَةُ تُرْفَعُ بِالنُّونِ، وَتُنْصَبُ وَتُجْزَمُ بِحَذْفِهَا نَحْوُ: "يَقُومَانِ"، وَ "تَقُومَانِ"، وَ "يَقُومُونَ"، وَ "تَقُومُونَ"، وَ "تَقُومِينَ"، وَ "لَنْ يَقُومَا"، وَ "لَمْ تَقُومَا".

[الأفعال المعتلّة الآخر]

وَنَحْوُ: "يَغْزُو" وَ "يَخْشَى" وَ "يَرْمِي" يُجْزَمُ بِحَذْفِ الوَاوِ وَالأَلِفِ وَاليَاءِ نَحْوُ: "لَمْ يَغْزُ"، وَ "لَمْ يَخْشَ"، وَ "لَمْ يَرْمِ".

---

[12] سيأتي الذكر عنه في آخر الرسالة.

[باب النكرة والمعرفة]

بَابٌ، النَّكِرَةُ مَا وُضِعَ شَائِعًا نَحْوُ: "رَجُلٌ"، وَالمَعْرِفَةُ مَا وُضِعَ خَاصًّا، وَهِيَ: مُضْمَرٌ، وَعَلَمٌ، وَمُبْهَمٌ، وَمُعَرَّفٌ بِالأَلِفِ وَاللاَّمِ، وَمُضَافٌ.

[أنواع المعرفة]

[الضمائر]

المُضْمَرُ[13] نَحْوُ: "أَنَا"، وَ "أَنْتَ"، وَ "هُوَ".

[العلم]

وَالْعَلَمُ نَحْوُ: "زَيْدٌ"، وَ "أُسَامَةُ"، وَيَكُونُ مَنْقُولاً كَـ"جَعْفَرٍ"، وَمُرْتَجَلاً كَـ"غَطَفَانَ".

[أسماء الإشارة]

وَالْمُبْهَمُ نَحْوُ: "ذَا"، وَ "ذَاكَ"، وَ "ذَلِكَ"، وَ "ذَانِ"، وَ "ذَانكَ"، وَ "ذَانِّكَ"، وَ "ذِي"، وَ "تِيكَ"، وَ "تِلْكَ"، وَ "تَانِ"، وَ "تَانكَ"، وَ "تَانِّكَ"، وَ "أُولاَءِ"، وَ "أُولاَكَ"، وَ "أُولاَئِكَ".

[المعرّف بـــ"ال"]

وَالْمُعَرَّفُ بِـــ"ال"، لِلْعَهْدِ نَحْوُ: "جَاءَ القَاضِي"، وَلِلْجِنْسِ نَحْوُ: "اسْقِنِي المَاءَ".

[الموصولات]

وَمِنْ ذَلِكَ المَوْصُولاَتُ: "الَّذِي"، وَ "الَّتِي"، وَ "اللَّذَانِ"، وَ "اللَّتَانِ"، **[2/ب]** وَ "الَّذِينَ"، وَ "اللاَّتِي"، وَ "مَنْ"، وَ "مَا"، وَ "أَيُّ"، وَ "الأُلَى". وَيُوصَلُ بِظَرْفٍ (وَبِمَجْرُورٍ)[14] وَبِجُمْلَةٍ نَحْوُ: "قَامَ الَّذِي عِنْدَكَ أَوْ فِي الدَّارِ أَوْ خَرَجَ أَبُوهُ".

---

[13] هو اسم جامد يدلّ على متكلّم أو مخاطب أو غائب. **فالمتكلّم** مثل: أنا، والتاء، والياء، ونحن، ونا. نحو: أنا عرفت واجبي — نحن عرفنا واجبنا. **والمخاطب** مثل: أنتَ، أنتِ، أنتما، أنتم، أنتن، والكاف، وفروعها. نحو: إنّ أباك قد صانك. **والغائب** مثل: هي، هو، هما، هم، هنّ، والهاء في مثل: يصون الحرّ وطنه بحياته... وكذا فروعها. أنظر: النحو الوافي لعبّاس حسن، 217/1.

[المضاف إلى معرفة]

وَالْمُضَافُ إِلَى مَعْرِفَةٍ نَحْوُ: "غُلَامُ زَيْدٍ".

[باب المرفوعات]

بَابٌ، الْمَرْفُوعَاتُ ثَمَانِيَةٌ:

[الفاعل]

الْفَاعِلُ، وَ(يُرْفَعُ)[15] بِالْفِعْلِ نَحْوُ: "قَامَ زَيْدٌ"، وَبِالِاسْمِ نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِرَجُلٍ (قَائِمٌ)[16] أَبُوهُ"، وَلَا يَتَقَدَّمُ عَلَى رَافِعِهِ.

[نائب الفاعل]

وَالْمَفْعُولُ الَّذِي لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ، وَ(يُرْفَعُ)[17] بِالْفِعْلِ نَحْوُ: "ضُرِبَ زَيْدٌ"، وَبِالِاسْمِ نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِرَجُلٍ مَضْرُوبٍ أَبُوهُ"، وَيَكُونُ مَفْعُولًا بِهِ وَمَصْدَرًا وَظَرْفًا وَمَجْرُورًا نَحْوُ: ﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ﴾[18]، وَنَحْوُ: "صِيمَ رَمَضَانُ"، وَ "سِيرَ مِيلٌ"، وَ "سِيرَ بِزَيْدٍ".

[المبتدأ والخبر]

وَالْمُبْتَدَأُ[19]، وَيَكُونُ عَامًّا وَخَاصًّا، وَالْخَبَرُ[20]، وَيَكُونُ مُفْرَدًا وَجُمْلَةً نَحْوُ: "زَيْدٌ قَائِمٌ"، وَ "زَيْدٌ خَرَجَ (أَخُوهُ)"[21].

---

14 سقطت "وَبِمَجْرُورٍ" من نسخة (ب).

15 في الأصل "يَرْتَفِعُ" والصواب ما أثبتناه من نسخة (ب) و(ج) وشرح اللمحة.

16 في نسخة (ب) "قام".

17 في الأصل "يَرْتَفِعُ" والصواب ما أثبتناه من نسخة (ب) و(ج) وشرح اللمحة.

18 سورة الحاقة، 12/69.

19 المبتدأ اسم مرفوع في أول جملته، مجرد من العوامل اللفظيّة الأصليّة، محكوم عليه بأمر. أنظر: تقريب المقرّب لأبي حيّان، 49؛ والنحو الوافي لعبّاس حسن، 442/1.

[ضمير الفصل]

وَقَدْ يُفْصَلُ بَيْنَهُمَا بِضَمِيرٍ مَرْفُوعٍ إِنْ كَانَا مَعْرِفَتَيْنِ (أَوْ كَانَ الْمُبْتَدَأُ مَعْرِفَةً وَالْخَبَرُ قَرِيبًا مِنَ الْمَعْرِفَةِ)[22] نَحْوُ: "زَيْدٌ هُوَ الفَاضِلُ"، وَ "زَيْدٌ هُوَ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو".

[الاشتغال]

وَيَجُوزُ فِي (نَحْوِ)[23]: "(زَيْدٌ)[24] ضَرَبْتُهُ" أَنْ تَنْصِبَ فَتَقُولَ: "زَيْدًا ضَرَبْتُهُ"، وَتَقْدِيرُهُ "ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرَبْتُه"[25].

[كان وأخواتها]

وَاسْمُ كَانَ وَأَخَوَاتِهَا وَهِيَ: كَانَ، وَأَمْسَى، وَأَصْبَحَ، وَأَضْحَى، وَظَلَّ، وَبَاتَ، وَصَارَ، وَلَيْسَ، وَمَادَامَ، وَمَازَالَ، وَمَاانْفَكَّ، وَمَا فَتِئَ، وَمَا بَرِحَ (كُلُّهَا)[26] يُرْفَعُ بِهَا **[3/1]** الْمُبْتَدَأُ وَيُنْصَبُ خَبَرُهُ، تَقُولُ: "زَيْدٌ قَائِمٌ"، (فَإِذَا أَدْخَلْتَ)[27] "كَانَ" قُلْتَ: "كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا".

---

20 الخبر هو اللفظ الذي يكمل الجملة مع المبتدأ، ويتمّم معناها الأساسي. أنظر: تقريب المقرّب لأبي حيّان، 50؛ والنحو الوافي لعبّاس حسن، 1/442-443.

21 في شرح اللمحة: "أبوه".

22 في نسخة (أ): "أَوْ قَرِيبَيْنِ مِنَ الْمَعْرِفَةِ".

23 سقطت "نَحْو" من نسخة (ب) و شرح اللمحة.

24 سقطت "زيد" من نسخة (ب).

25 الاشتغال أن يتقدمّ اسم ويتأخرّ عنه عامل مشغول عن نصبه بالعمل في الضمير العائد عليه أو في سببيّه. أنظر: دليل السالك إلى ألفيّة ابن مالك لعبد الله بن صالح الفوزان، دار المسلم، بيروت 1998، 1/355.

26 سقطت "كُلُّهَا" من نسخة (ب) و شرح اللمحة.

27 في نسخة (ب): "فَإِذَا أُدْخِلَ عَلَيْهِ".

[أفعال المقاربة]

وَمِنْ بَابِ "كَانَ" أَفْعَالُ الْمُقَارَبَةِ، لَكِنَّ خَبَرَهَا يَكُونُ مُضَارِعًا، وَهِيَ: جَعَلَ، وَطَفِقَ، وَأَخَذَ، وَعَلِقَ، وَأَنْشَأَ، وَانْبَرَى، وَهَلْهَلَ، وَكَادَ، وَكَرُبَ، وَأَوْشَكَ، وَعَسَى، وَاخْلَوْلَقَ، وَحَرَى، تَقُولُ: "جَعَلَ زَيْدٌ يَنْظِمُ"، و "عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ".

[ما النافية المشبّهة بـ"ليس"]

وَمَا النَّافِيَةُ فِي لُغَةِ الحِجَازِيِّينَ تَرْفَعُ الاِسْمَ وَتَنْصِبُ الخَبَرَ، نَحْوُ: "مَا زَيْدٌ قَائِمًا"، وَلاَ تَعْمَلُ فِي لُغَةِ تَمِيمٍ.

[لا النافية المشبّهة بـ"ليس"]

وَتَعْمَلُ أَيْضًا "لاَ" عَمَلَهَا فَتَقُولُ: "لاَ رَجُلٌ قَائِمًا".

[إنّ وأخواتها]

وَخَبَرُ إِنَّ، وَأَنَّ، وَلَكِنَّ، وَكَأَنَّ، وَلَيْتَ، وَلَعَلَّ، وَهِيَ تَنْصِبُ الْمُبْتَدَأَ وَتَرْفَعُ خَبَرَهُ، (تَقُولُ: "زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ" ثُمَّ تُدْخِلُ "إِنَّ")[28] فَتَقُولُ: "إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ".

[لا النافية للجنس]

وَخَبَرُ "لاَ" (الَّتِي لِنَفْيِ الجِنْسِ تَقُولُ)[29]: "لاَ رَجُلَ قَائِمٌ"، وَ "لاَ غُلاَمَ سَفَرٍ قَادِمٌ"، وَ "لاَ طَالِعًا جَبَلاً ظَاهِرٌ"، فَتَنْصِبُ الْمُبْتَدَأَ وَتَرْفَعُ خَبَرَهُ.

[باب المنصوبات]

[المفعول به]

بَابٌ، الْمَنْصُوبَاتُ اثْنَا عَشَرَ: الْمَفْعُولُ بِهِ، وَعَامِلُهُ فِعْلٌ، وَاسْمُ فَاعِلٍ، وَمِثَالٌ[30]، وَمَصْدَرٌ، وَاسْمُ فِعْلٍ.

---

28 سقطت: " تَقُولُ: زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ ثُمَّ تُدْخِلُ إِنَّ" من شرح اللمحة.

29 في نسخة (ب): "الَّتِي لِنَفْيِ الجِنْسِ نَحْوُ" وفي شرح اللمحة: "النَّافِيَةِ لِلْجِنْسِ نَحْوُ".

[الفعل المتعدّي واللازم]

الفِعْلُ قَدْ يَنْصِبُ وَاحِدًا نَحْوُ: "ضَرَبْتُ زَيْدًا"، أَوْ اثْنَيْنِ نَحْوُ: "كَسَوْتُ زَيْدًا جُبَّةً"، وَ "ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا"، وَيَجْرِي مَجْرَى ظَنَّ فِي نَصْبِ الْمُبْتَدَإِ وَالخَبَرِ: زَعَمَ، وَصَيَّرَ، وَعَلِمَ، **[3/ب]** وَوَجَدَ، وَحَسِبَ، وَخَالَ، وَتَنْصِبُ ثَلاَثَةً (مَفَاعِيلَ)[31]: أَعْلَمَ، وَأَرَى، وَأَنْبَأَ، وَنَبَّأَ، وَأَخْبَرَ، وَخَبَّرَ، وَحَدَّثَ، تَقُولُ: "أَعْلَمَ زَيْدٌ عَمْرًوا فَرَسَكَ (مُسَرَّجًا)[32]".

[اسم الفاعل]

وَاسْمُ الفَاعِلِ إِنْ كَانَ فِيهِ الأَلِفُ وَاللاَّمُ عَمِلَ مَاضِيًا وَمُسْتَقْبَلاً وَحَالاً نَحْوُ: "جَاءَنِي الضَّارِبُ زَيْدًا أَمْسِ أَوْ الآنَ أَوْ غَدًا"، وَإِنْ لَمْ تَكُونَا فِيهِ لَمْ يَعْمَلْ مَاضِيًا، لاَ تَقُولُ: "جَاءَنِي ضَارِبٌ (زَيْدًا)[33] أَمْسِ"، بَلْ يَجِبُ إِضَافَتُهُ فَتَقُولُ: "ضَارِبُ زَيْدٍ[34]".

[صيغ المبالغة]

وَالمِثَالُ مَا حُوِّلَ عَنْ فَاعِلٍ إِلَى فَعَّالٍ أَوْ فَعُولٍ أَوْ مِفْعَالٍ أَوْ فَعِيلٍ أَوْ فَعِلٍ لِلْمُبَالَغَةِ، وَحُكْمُهُ كَاسْمِ الفَاعِلِ تَقُولُ: "هَذَا ضَرَّابٌ زَيْدًا" أَوْ "شَرُوبٌ العَسَلَ".

[عمل المصدر]

وَالمَصْدَرُ يَعْمَلُ مُنَوَّنًا وَمُضَافًا وَبِالأَلِفِ وَاللاَّمِ نَحْوُ: "أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ زَيْدٌ عَمْرًوا"، (وَ "ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًوا")[35]، وَ "الضَّرْبُ زَيْدٌ عَمْرًوا".

---

30 هي صيغ المبالغة.

31 الزيادة من شرح اللمحة.

32 في نسخة (ب) : "مسروجا".

33 في نسخة (ب) : "زَيْدٌ".

34 زادت " أَمْسِ" في نسخة (ب).

35 سقطت "وَضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًوا" من نسخة (ب).

[اسم الفعل]

وَاسْمُ الفِعْلِ نَحْوُ: "ضَرَابِ زَيْدًا"، وَ "رُوَيْدَ زَيْدًا"، أَيْ: "اضْرِبْ زَيْدًا"، وَ "أَرْوِدْ زَيْدًا".

[التنازع]

وَإِذَا سَبَقَ عَامِلاَنِ مِمَّا تَقَدَّمَ مَعْمُولاً جَازَ أَنْ يَعْمَلَ السَّابِقُ وَأَنْ[36] تُعْمِلَ الْمُجَاوِرَ نَحْوُ: "ضَرَبَنِي وَضَرَبْتُ زَيْدًا"، فَعَلَى إِعْمَالِ "ضَرَبَنِي" تَرْفَعُ زَيْدًا، لأَنَّهُ فَاعِلٌ، وَعَلَى إِعْمَالِ "ضَرَبْتُ" تَنْصِبُهُ، لأَنَّهُ مَفْعُولٌ.

[المنادى]

الْمُنَادَى مَفْعُولٌ (بِفِعْلٍ)[37] مَحْذُوفٍ، فَإِنْ كَانَ مُضَافًا أَوْ مُطَوَّلاً[38] أَوْ نَكِرَةً لاَ تُقْصَدُ نُصِبَ **[4/أ]** نَحْوُ: "يَا عَبْدَ اللهِ"، وَ "يَا طَالِعًا جَبَلاً"، وَقَوْلِ الأَعْمَى: "يَا رَجُلاً خُذْ بِيَدِي"، وَإِنْ كَانَ نَكِرَةً مَقْصُودَةً أَوْ عَلَمًا مُفْرَدًا بُنِيَ عَلَى مَا (يُرْفَعُ)[39] بِهِ نَحْوُ: "يَا فَقِيهُ"، وَ "يَا زَيْدُ"، وَ "يَا زَيْدَانِ"، وَ "يَا زَيْدُونَ".

[حروف النداء]

حُرُوفُ النِّدَاءِ[40] (ثَمَانِيَةٌ)[41]: أ، وآ، وَأَيْ، وَآيْ، وَأَيَا، وَهَيَا، ووَا، ويَا.

---

36 زادت "لم" في نسخة (ب) وهي تحريف.

37 في نسخة (ب): "به".

38 أي شبيها بالمضاف. سمي بالمطوّل والممطول لأنّه من ممتدّات المضاف. يقال مَطَلْتُ الشَّيءَ إذا مَدَدْتُه. أنظر: لسان العرب لابن منظور، دار صادر-دار بيروت، بيروت 1955، مادّة (مطل)؛ وشرح اللمحة البدريّة في علم لغة العربيّة لابن هشام الأنصاري، بغداد 1977، 99/2.

39 في نسخة (أ) و (ج): "رُفِعَ".

40 النداء طلب الإقبال بحرف ناب مناب "أدعو" لفظا أو تقديرا. أنظر: التحفة السنيّة لمحي الدين عبد الحميد، 120؛ ودليل السالك للفوزان، 250/2.

41 الزيادة من نسخة (ب).

[الاستغاثة]

وَتَقُولُ فِي الْمُسْتَغَاثِ[42]: "يَا لَزَيْدٍ لِعَمْرٍو".

[الندبة]

وَفِي الْمَنْدُوبِ[43]: "وَا زَيْدَاهْ"، "وَا غُلَامَ جَعْفَرَاهْ"، "وَا مَنْ حَفَرَ بِئْرَ زَمْزَمَاهْ".

[الترخيم]

وَفِي التَّرْخِيمِ[44]: "يَا جَعْفَ"، وَ "يَا فَاطِمَ"، وَ "يَا غَطَفَ"، وَيَجُوزُ ضَمُّهُ.

[الصفة المشبهة]

وَيُشَبَّهُ بِاسْمِ الفَاعِلِ الْمُتَعَدِّي وَصْفُ الفِعْلِ اللاَّزِمِ، فَيَنْصِبُ السَّبَبِيَّ لاَ الأَجْنَبِيَّ[45] نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الحَسَنِ الوَجْهَ أَوْ وَجْهًا أَوْ وَجْهَهُ.

[المفعول المطلق]

الْمَصْدَرُ مَا دَلَّ عَلَى مَعْنًى صَادِرٍ مِنْ فَاعِلٍ نَحْوُ: "ضَرْبٍ" (وَ "قَتْلٍ")[46].

[الظرف]

الظَّرْفُ لِزَمَانٍ وَمَكَانٍ نَحْوُ: "خَلْف"، وَ "يَوْم"، وَ "لَيْلَة".

---

42 الاستغاثة من أنواع النداء وهي نداء من يخلّص من شدّة واقعة أو يعين على دفعها قبل وقوعها. أنظر: دليل السالك للفوزان، 278/2.

43 الندبة نداء المتفجّع عليه لفقده، أو المتوجّع منه لكونه محلّ ألم. أنظر: أوضح المسالك إلى ألفيّة ابن مالك لابن هشام الأنصاري، المكتبة العصريّة، بيروت ، 53/4.

44 الترخيم في اللغة ترقيق الصوت وتليينه، وفي الاصطلاح حذف أواخر الكلم في النداء بطريقة مخصوصة للتخفيف غالبا. وهو خاص بالمعرفة –والمراد بها العلم– أو النكرة المقصودة التي صارت معرفة بالقصد. أنظر: دليل السالك للفوزان، 288/2.

45 في نسخة (ب): "الأخير".

46 سقطت "وَقَتْلٍ" من نسخة (ب).

[أقسام الظروف]

وَكُلُّ وَاحِدٍ مِنَ المَصْدَرِ وَالظَّرْفِ يَكُونُ مُبْهَمًا وَيَكُونُ مُخْتَصًّا بِالأَلِفِ وَاللاَّمِ، أَوْ بِالإِضَافَةِ، أَوْ بِالنَّعْتِ نَحْوُ: "الضَّرْب"، وَ "المَكَانِ"، وَ "الْيَوْمِ"، وَ "ضَرْبِ زَيْدٍ"، وَ "مَكَانِهِ"، وَ "يَوْمِهِ"، وَ "ضَرْبٍ حَسَنٍ"، وَ "مَكَانٍ حَسَنٍ"، وَ "يَوْمٍ حَسَنٍ".

[الحال]

الحَالُ (اسْمٌ)[47] يُبَيِّنُ الهَيْئَةَ[48]، نَحْوُ: "جَاءَ زَيْدٌ مُسْرِعًا"، وَشَرْطُهَا أَنْ تَكُونَ نَكِرَةً مُشْتَقَّةً **[4/ب]** مُنْتَقِلَةً بَعْدَ تَمَامِ الكَلاَمِ.

[التمييز]

وَالتَّمْيِيزُ[49] اسْمٌ يُبَيِّنُ الذَّاتَ، مَنْقُولاً مِنْ فَاعِلٍ نَحْوُ: "تَصَبَّبَ زَيْدٌ عَرَقًا"، أَصْلُهُ: "تَصَبَّبَ عَرَقُ زَيْدٍ"، وَمَنْقُولاً (مِنْ مَفْعُولٍ)[50] نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَفَجَّرْنَا الأَرْضَ عُيُونًا﴾[51]، (أَصْلُهُ "وَفَجَّرْنَا عُيُونَ الأَرْضِ")[52]، وَغَيْرَ مَنْقُولٍ فَيَجُوزُ جَرُّهُ بِـ "مِنْ" نَحْوُ: "عِنْدِي رِطْلٌ زَيْتًا"، وَيَجُوزُ: "رِطْلٌ مِنْ زَيْتٍ".

[المفعول معه]

المَفْعُولُ مَعَهُ مُنْتَصِبٌ بَعْدَ وَاوِ "مَعَ" نَحْوُ: "سِرْتُ وَالنِّيلَ"، (وَلاَ يَتَقَدَّمُ عَلَى نَاصِبِهِ، لاَ تَقُولُ: وَالنِّيلَ سِرْتُ)[53].

---

47 سقطت "اسْمٌ" من نسخة (ب).

48 لمزيد من المعلومات في الحال أنظر: التحفة السنيّة لمحي الدين عبد الحميد، 109.

49 لمزيد من المعلومات في التمييز أنظر: همع الهوامع في شرح جمع الجوامع لجلال الدين السيوطي، دار الكتب العلمية، بيروت 1998، 262/2.

50 سقطت "مِنْ مَفْعُولٍ" من نسخة (ب).

51 سورة القمر، 12/54.

52 سقطت "أَصْلُهُ وَفَجَّرْنَا عُيُونَ الأَرْضِ" من نسخة (ب).

53 سقطت "وَلاَ يَتَقَدَّمُ عَلَى نَاصِبِهِ، لاَ تَقُولُ: وَالنِّيلَ سِرْتُ" من شرح اللمحة.

[المفعول له]

المَفْعُولُ لَهُ مُنْتَصِبٌ يَجُوزُ جَرُّهُ بِحَرْفِ السَّبَبِ نَحْوُ: "جِئْتُ مَحَبَّةً فِيكَ"، أَيْ لِمَحَبَّةٍ فِيكَ.

[الاستثناء]

الإِسْتِثْنَاءُ[54] إِخْرَاجُ الثَّانِي مِنْ حُكْمِ الأَوَّلِ بِـــ "إِلاَّ". فَإِنْ فُرِّغَ[55] العَامِلُ كَانَ عَلَى حَسَبِهِ نَحْوُ: "مَا قَامَ إِلاَّ زَيْدٌ"، وَ "مَا ضَرَبْتُ إِلاَّ زَيْدًا"، وَ "مَا مَرَرْتُ إِلاَّ بِزَيْدٍ"، وَإِنْ لَمْ يُفَرَّغْ وَالكَلاَمُ مُوجَبٌ فَالأَفْصَحُ النَّصْبُ نَحْوُ: "قَامَ القَوْمُ (إِلاَّ)[56] زَيْدًا"، (وَإِنْ كَانَ غَيْرَ مُوجَبٍ فَالأَفْصَحُ البَدَلُ نَحْوُ: "مَا قَامَ القَوْمُ إِلاَّ زَيْدًا")[57].

وَيُسْتَثْنَى بِـــ"غَيْرٍ"، وَ "سِوَى"، فَيُجَرُّ مَا بَعْدَهُمَا نَحْوُ: ("قَامَ القَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ، وَسِوَى زَيْدٍ"، وَبِـــ"لَيْسَ" وَ "لاَ يَكُونُ"، (فَيَنْتَصِبُ)[58] مَا بَعْدَهُمَا عَلَى أَنَّهُ خَبَرٌ لَهُمَا نَحْوُ)[59]: "قَامَ القَوْمُ لَيْسَ زَيْدًا، وَلاَ يَكُونُ زَيْدًا"، وَبِـــ"حَاشَا"، وَ "خَلاَ"، وَ "عَدَا" فَيَجُوزُ جَرُّهُ وَنَصْبُهُ.

[باب المجرورات]

بَابٌ، المَجْرُورُ [5/ا] إِمَّا بِحَرْفٍ أَوْ إِضَافَةٍ أَوْ تَبَعِيَّةٍ[60].

---

54 لمزيد من المعلومات في الاستثناء أنظر: شرح التسهيل لابن مالك، دار الهجر، جيزة 1990، 264/2.

55 زادت "لَهُ" في نسخة (ب).

56 في نسخة (ب): "غير".

57 سقطت "وَإِنْ كَانَ غَيْرَ مُوجَبٍ فَالأَفْصَحُ البَدَلُ نَحْوُ: مَا قَامَ القَوْمُ إِلاَّ زَيْدًا" من نسخة (ب).

58 في شرح اللمحة: "فَيُنْصَبُ".

59 سقطت " قَامَ القَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ، وَسِوَى زَيْدٍ"، وَبِـــ"لَيْسَ" وَ "لاَ يَكُونُ"، فَيَنْتَصِبُ مَا بَعْدَهُمَا عَلَى أَنَّهُ خَبَرٌ لَهُمَا نَحْوُ " من نسخة (ب).

60 أي صفة.

[حروف الجرّ]

فَحُرُوفُ الجَرِّ: مِنْ، وَإِلَى، وَعَنْ، وَعَلَى، وَفِي، وَحَاشَا، وَخَلاَ، وَعَدَا، وَرُبَّ، وَمَتَى[61]، وَكَيْ[62]، وَلَعَلَّ، وَالْبَاءُ، وَاللاَّمُ، وَالكَافُ، وَحَتَّى، وَمُذْ، وَمُنْذُ، وَالهَاءُ[63]، وَالهَمْزَةُ لاسْتِفْهَامٍ أَوْ

61 حرف جر أصليّ يختصّ بلغة هذيل، ومعناه الابتداء غالبا، نحو: قَرَأْتُ الكِتَابَ مَتَى الصَّفْحَةِ الأُولَى حَتَّى نِهَايةِ العِشرينَ. أي: مِنْ ابْتِدَاءِ الصَّفحةِ الأُولَى.... ومن كلام هذيل : "أَخْرَجَهَا مَتَى كُمِّهِ" أي : مِنْ كُمِّهِ. أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان، مكتبة الخانجي قاهرة 1998، 1751/4؛ شرح اللمحة لابن هشام، 193/2؛ النحو الوافي لعبّاس حسن، 458/2.

62 يُجر بــ "كي" واحد من تلك الأمور: أحدها: ما المصدريّة كقول الشاعر:

إِذَا أَنْتَ لَمْ تَنْفَعْ فَضُرَّ فَإِنَّمَا يُرَادُ الفَتَى كَيْمَا يَضُرُّ وَيَنْفَعُ

والثاني: ما الاستفهاميّة، يقال: "جئتك أمس" فتقول في السؤال عن علّة مجيئه: "كَيْمَه؟" كما تقول: "لِمَه؟".
والثالث: أن المصدريّة وصلتها، نحو: "جئتك كي تكرمني" التقدير "كي تكرمني" فـ "كي" جاره، لـ "أن والفعل" لأنّهما في تقدير المصدر، والمصدر اسم. أنظر: شرح اللمحة لابن هشام، 194/2-195؛ ومغني اللبيب عن كتب الأعاريب لنفس المؤلف، بتحقيق مازن المبارك ومحمّد علي حمد الله، دار الفكر، بيروت 1985، 241/1.

63 والصواب أن يقال و"ها" بغير ألف ولام ويُقْصَر الألف، وهي للتنبيه، يكون الجر بعدها في باب القسم عوضا من الواو، وتختصّ باسم الله نحو: هَا للهِ لأَخْرُجَنَّ، وهي سادّة مسدّ حرف القسم. أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان،1730/4؛ شرح اللمحة لابن هشام، 200/2-201.

قَطْعٍ[64]، وَمُنْ[65]، وَمَ، وَمُ، وَمِ[66]، [67] وَالتَّاءُ، وَالوَاوُ، وَلَوْلاَ نَحْوُ: "مِنْ زَيْدٍ" وَ "عَنْ زَيْدٍ" (وَ "إِلَى زَيْدٍ")[68] وَشِبْهِهِ[69].

[حروف القسم]

وَحُرُوفُ القَسَمِ[70]: البَاءُ، وَالوَاوُ، وَالتَّاءُ، وَاللاَّمُ، وَيَرْبِطُ القَسَمَ بِالْمُقْسَمِ عَلَيْهِ، فِي النَّفْيِ "مَا" وَ"لاَ" نَحْوُ: "وَاللهِ مَا خَرَجَ زَيْدٌ"، وَ "تَاللهِ لاَ يَخْرُجُ عَمْرٌو"، وَفِي الإِيجَابِ "إِنَّ" نَحْوُ: "وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ"، (وَاللاَّمُ نَحْوُ)[71]: "وَاللهِ لَزَيْدٌ قَائِمٌ، أَوْ لَيَخْرُجَنَّ عَمْرٌو"[72].

[الإضافة]

وَالإِضَافَةُ مَحْضَةٌ، وَتُعَرِّفُ أَوْ تُخَصِّصُ (نَحْوُ: "غُلاَمُ زَيْدٍ"، وَ "غُلاَمُ رَجُلٍ")[73]، وَغَيْرُ مَحْضَةٍ، وَلاَ تُعَرِّفُ وَلاَ تُخَصِّصُ، وَتَكُونُ فِي اسْمِ الفَاعِلِ نَحْوُ: "ضَارِبُ زَيْدٍ"، أَو اسْمِ المَفْعُولِ نَحْوُ: "مَضْرُوبُ الأَبِ"، وَفِي الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ نَحْوُ: "حَسَنُ الْوَجْهِ"، وَفِي أَفْعَلِ التَّفْضِيلِ نَحْوُ:

---

64 نحو: اللهِ لأَفْعَلَنَّ، وهمزة الاستفهام: أَاللهِ لأَفْعَلَنَّ، يذكران في باب القسم، وكلاهما بمنزلة "ها" في الاختصاص باسم الله تعالى وفي أنها عوض عن الجارّ. أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان، 1718/4؛ شرح اللمحة لابن هشام، 202-201/2.

65 مضمومة الميم والنون، ومفتوحتهما، ومكسورتهما، ولا تدخل إلا على لفظة الرَّب، تقول: "مُنْ رَبِّي لأَفْعَلَنَّ". أنظر: شرح اللمحة لابن هشام، 202/2.

66 مثلثة الميم تدخل على اسم الله تعالى تقول: "م اللهِ لأَفْعَلَنَّ". وليست بدلا من واو القسم، ولا أصلها "مِنْ"، ولا أصلها "أَيْمُن" حذف منها حتى بقيت الميم خلافا لزاعمي ذلك. أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان، 1717/4.

67 زادت "والباء" في نسخة (ب).

68 سقطت "و إلى زيد" من نسخة (ب) و (ج) و شرح اللمحة.

69 لمزيد من المعلومات في حروف الجر أنظر: الكتاب لسيبويه، مكتبة الخانجي قاهرة 1982، 421-419/1؛ ارتشاف الضرب لأبي حيّان، 1799-1690/4؛ النحو الوافي لعبّاس حسن، 563-431/2.

70 زادت "مِنْ ذَلِكَ" في نسخة (ب).

71 سقطت "وَاللاَّمُ نَحْوُ" من نسخة (ب) و شرح اللمحة.

72 زادت "واللاَّم" في النسخة الأصلية وهو تحريف.

73 سقطت "نَحْوُ: غُلاَمُ زَيْدٍ، وَغُلاَمُ رَجُلٍ" من نسخة (ب).

"أَفْضَلُ القَوْمِ".

[باب التوابع]

[النعت أو الصفة]

بَابُ التَّوَابِعِ، النَّعْتُ هُوَ التَّابِعُ المُشْتَقُّ[74] (أَوْ المُقَدَّرُ بِالمُشْتَقِّ)[75] نَحْوُ: "قَامَ زَيْدٌ الفَاضِلُ"، وَ "جَاءَ زَيْدٌ الأَسَدُ". فَإِنْ كَانَ الأَوَّلُ **[5/ب]** تَبِعَهُ[76] فِي أَرْبَعَةٍ مِنْ عَشَرَةٍ[77]: فِي وَاحِدٍ مِنْ أَلْقَابِ الإِعْرَابِ، وَفِي وَاحِدٍ مِنَ التَّعْرِيفِ وَالتَّنْكِيرِ، وَفِي وَاحِدٍ مِنَ التَّذْكِيرِ وَالتَّأْنِيثِ، وَفِي وَاحِدٍ مِنَ الإِفْرَادِ وَالتَّثْنِيَةِ وَالجَمْعِ؛ وَإِنْ كَانَ لِلثَّانِي تَبِعَهُ فِي اثْنَيْنِ مِنْ خَمْسَةٍ: فِي وَاحِدٍ مِنْ أَلْقَابِ الإِعْرَابِ، وَفِي وَاحِدٍ مِنَ التَّعْرِيفِ وَالتَّنْكِيرِ نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِامْرَأَتَيْنِ قَائِمٌ أَبُوهُمَا".

[التوكيد]

التَّوْكِيدُ[78] (تَابِعٌ بِأَلْفَاظٍ مَخْصُوصَةٍ)[79]، تَقُولُ لِلْمُذَكَّرِ: نَفْسُهُ، عَيْنُهُ، كُلُّهُ، أَجْمَعُ، أَكْتَعُ، أَبْصَعُ، أَبْتَعُ، وَلِلْمُؤَنَّثِ: نَفْسُهَا، عَيْنُهَا، (كُلُّهَا)[80]، جَمْعَاءُ، كَتْعَاءُ، بَصْعَاءُ، بَتْعَاءُ؛ وَلِلإِثْنَيْنِ: أَنْفُسُهُمَا، أَعْيُنُهُمَا، كِلَاهُمَا، كِلْتَاهُمَا وَلِلْمُذَكَّرِينَ العَاقِلِينَ: أَنْفُسُهُمْ، أَعْيُنُهُمْ،

---

74 لمزيد من المعلومات في النعت أنظر: الكتاب لسيبويه، 421/1-437؛ وارتشاف الضرب لأبي حيّان ، 1907/4-1937؛ ودليل السالك للفوزان، 177/2.

75 سقطت "أَوْ المُقَدَّرُ بِالمُشْتَقِّ" من نسخة (ب).

76 زادت "غَالِبًا" في شرح اللمحة.

77 زادت "فِي وَاحِدٍ مِنْ عَشَرَةٍ" في شرح اللمحة.

78 التوكيد نوعان: معنوي ولفظي، فالتوكيد المعنوي تابع يذكر لرفع احتمال تقدير مضاف إلى المتبوع أو إرادة الخصوص بما ظاهره العموم. والتوكيد اللفظي يكون بإعادة اللفظ. لمزيد من المعلومات في التوكيد أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان، 1947/4-1961؛ وشرح قطر الندى وبلّ الصدى لابن هشام الأنصاري، دار المعرفة، بيروت 1997، 248-255؛ دليل السالك للفوزان، 192/2-204.

79 زادت في شرح اللمحة.

80 سقطت "كُلُّهَا" من شرح اللمحة.

كُلُّهُمْ، أَجْمَعُونَ، أَكْتَعُونَ، أَبْصَعُونَ، أَبْتَعُونَ وَلِلْمُؤَنَّثَاتِ: أَنْفُسُهُنَّ، أَعْيُنُهُنَّ، كُلُّهُنَّ، جُمَعُ، كُتَعُ، بُصَعُ، بُتَعُ.

[البدل]

البَدَلُ[81] (تَابِعٌ يُعْتَمَدُ عَلَيْهِ فِي نِسْبَةِ الإِسْنَادِ إِلَيْهِ، وَهُوَ)[82] بَدَلُ كُلٍّ مِنْ كُلٍّ نَحْوُ: "جَاءَ زَيْدٌ أَخُوكَ"، وَبَدَلُ بَعْضٍ مِنْ كُلٍّ نَحْوُ: "أَكَلْتُ الرَّغِيفَ (ثُلُثَهُ)"[83]، وَبَدَلُ اشْتِمَالٍ نَحْوُ: "نَفَعَنِي زَيْدٌ عِلْمُهُ"، وَهُوَ عَلَى نِيَّةِ تَكْرَارِ العَامِلِ، فَإِنْ كَانَ حَرْفَ جَرٍّ جَازَ إِظْهَارُهُ نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِزَيْدٍ (بِأَخِيكَ)"[84].

[عطف البيان]

عَطْفُ البَيَانِ[85] (تَابِعٌ أَشْهَرُ مِنْ مَتْبُوعِهِ)[86] نَحْوُ: "جَاءَ أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ"، وَيَكُونُ (أَشْهَرُ)[87] مِنَ الأَوَّلِ.

[عطف النسق]

عَطْفُ النَّسَقِ[88]، أَنْ تَعْطِفَ المُفْرَدَ عَلَى المُفْرَدِ أَو الجُمْلَةَ عَلَى الجُمْلَةِ[89] بِالوَاوِ، وَبِالفَاءِ،

---

81 هو تابع مقصود بالحكم، بلا واسطة بينه وبين المبدل منه. أنظر: شرح قطر الندى لابن هشام، 265؛ وارتشاف الضرب لأبي حيّان، 1961/4-1974؛ والنحو الوافي لعبّاس حسن، 663/3-688.

82 زادت في شرح اللمحة.

83 في نسخة (ب): "ثلاثة".

84 في نسخة (ب): "أخِيكَ" وفي شرح اللمحة :"أخوك".

85 هو التّابع المُشْبِهُ للصّفة في توضيح متبوعه إن كان معرفة وتخصيصه إن كان نكرة. أنظر: أوضح المسالك لابن هشام ، 346/3.

86 زادت في شرح اللمحة.

87 في نسخة (ب): "أعْرَفُ" وفي شرح اللمحة: "إِذَا كَانَ عُمَرُ أَشْهَرَ مِنَ الأَوَّلِ".

88 لمزيد من المعلومات في عطف النسق أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان، 1975/4؛ وأوضح المسالك لابن هشام، 353/3.

89 زادت "إلى آخره" في شرح اللمحة.

وَبِثُمَّ، أَوْ بِحَتَّى، وَهَذِهِ [1/6] الأَرْبَعَةُ تُشْرِكُ الثَّانِيَ مَعَ الأَوَّلِ فِي الحُكْمِ نَحْوُ: "جَاءَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو (أَوْ فَعَمْرٌو أَوْ ثُمَّ عَمْرٌو)"[90]، وَقَدِمَ الحُجَّاجُ حَتَّى المُشَاةُ، وَمِنْ حُرُوفِ العَطْفِ أَوْ، وَأَمْ، (وَلاَ)[91]، وَبَلْ، وَلَكِنْ.

[باب الأفعال]

[الماضي والمضارع والأمر]

بَابٌ، الفِعْلُ: مَاضٍ، وَيُبْنَى عَلَى الفَتْحِ نَحْوُ: "قَعَدَ"؛ وَأَمْرٌ، وَيُبْنَى عَلَى السُّكُونِ نَحْوُ: "أُقْعُدْ"؛ وَمُضَارِعٌ، وَهُوَ مُعْرَبٌ نَحْوُ: "يَخْرُجُ"، "لَنْ يَخْرُجَ"، "لَمْ يَخْرُجْ".

[المتصرف والجامد]

وَالفِعْلُ، مُتَصَرِّفٌ وَهُوَ مَا اخْتَلَفَتْ بُنْيَتُهُ لِاخْتِلاَفِ زَمَانِهِ نَحْوُ: "قَامَ"، "يَقُومُ"، "قُمْ"، وَجَامِدٌ وَهُوَ مَا لَزِمَ بِنَاءً وَاحِدًا وَهُوَ "لَيْسَ" وَ"عَسَى" وَقَدْ تَقَدَّمَا، وَ"نِعْمَ"، وَ"بِئْسَ"، وَ"حَبَّذَا"، وَ"فِعْلُ التَّعَجُّبِ".

[نعم وبئس]

أَمَّا نِعْمَ وَبِئْسَ[92] (فَفَاعِلُهُمَا)[93] إِمَّا بِالأَلِفِ وَاللاَّمِ نَحْوُ: "نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ"، وَإِمَّا بِالإِضَافَةِ إِلَى مَا هُمَا فِيهِ نَحْوُ: "بِئْسَ غُلاَمُ (السَّفَرِ)[94] زَيْدٌ"، وَإِمَّا مُضْمَرٌ يُفَسَّرُ بِنَكِرَةٍ نَحْوُ: (زَيْدٌ نِعْمَ رَجُلاً)[95].

---

90 سقطت "أَوْ فَعَمْرٌو أَوْ ثُمَّ عَمْرٌو" من نسخة (ب).

91 سقطت "وَلاَ" من نسخة (ب).

92 نعم وبئس من الأفعال الدالة على المدح العام والذم العام الذي لا يقصر على شيء معيّن. وكلّ منهما فعل ماض جامد ملازم للماضي لا بد له من فاعل. ولكنّهما تجردا من الدلالة على الزمن بعد أن تكونت منهما ومن فاعلهما جملة إنشائيّة غير طلبيّة. أنظر: دليل السالك للفوزان، 152/2.

93 في نسخة (أ): "فَفَاعِلاَهُمَا".

94 سقطت "السفر" من نسخة (ب).

[حبذا]

وَأَمَّا حَبَّذَا[96] فَأَصْلُهَا "حَبُبَ ذَا". فَتَقُولُ: "حَبَّذَا زَيْدٌ"، حَبَّ: فِعْلُ مَاضٍ وَ"ذَا": فَاعِلٌ بِهِ وَهُوَ اسْمُ إِشَارَةٍ وَ"زَيْدٌ" مُبْتَدَأٌ.

[أفعال التعجب]

وَأَمَّا فِعْلُ التَّعَجُّبِ فَنَحْوُ: "مَا أَحْسَنَ زَيْدًا"، وَ "أَحْسِنْ بِزَيْدٍ"، وَتَقْدِيرُهُ: "شَيْءٌ حَسَّنَ زَيْدًا"، فَمَا: مُبْتَدَأٌ، (وَأَحْسَنَ: فِعْلُ مَاضٍ، وَزَيْدًا: مَفْعُولٌ بِهِ)[97]، وَأَحْسِنْ: فِعْلُ أَمْرٍ، وَبِزَيْدٍ: جَارٌّ وَمَجْرُورٌ فِي مَوْضِعِ الفَاعِلِ بِأَحْسِنْ[6/ب]، وَمَعْنَى أَحْسِنْ: (أَحْسَنَ)[98]، وَهُوَ أَمْرٌ بِمَعْنَى الخَبَرِ[99].

[الفعل المضارع]

وَالْمُضَارِعُ مَرْفُوعٌ، وَيُنْصَبُ بِأَنْ، وَلَنْ، وَكَيْ، وَ(إِذَنْ)[100] نَحْوُ: "(أُرِيدُ)[101] أَنْ أَقْرَأَ"، وَ "لَنْ أَخْرُجَ"، وَ "كَيْ أَعْلَمَ"، وَ "(إِذَنْ)[102] أَغْضَبَ"، وَيُجْزَمُ بِلَمْ، وَلَمَّا، وَلاَ التَّرْكِ، وَلاَمِ الطَّلَبِ نَحْوُ: "لَمْ يَقُمْ"، "لَمَّا يَقُمْ"، "لاَ تَضْرِبْ"، "لِيَخْرُجْ (زَيْدٌ)[103]".

---

95 في نسخة (ب) :"نِعْمَ رَجُلاً زَيْدٌ".

96 لمزيد من المعلومات في حبذا أنظر: ارتشاف الضرب لأبي حيّان، 2059/4-2064.

97 سقطت " وَأَحْسَنَ: فِعْلُ مَاضٍ، وَزَيْدًا: مَفْعُولٌ بِهِ" من نسخة (ب).

98 في نسخة (ب):"حسن".

99 لمزيد من المعلومات في موضوع فعلي التعجب أنظر: الكتاب لسيبويه، 72/1-73، 97/4-99؛ وارتشاف الضرب لأبي حيّان، 2065/4-2066؛ والنحو الوافي لعبّاس حسن، 339/3-366.

100 في الأصل "إِذًا" والصواب ما أثبتناه من نسخة (ج).

101 الزيادة من نسخة (ب).

102 في الأصل "إِذًا" والصواب ما أثبتناه من نسخة (ج).

103 الزيادة من نسخة (ب) وشرح اللمحة.

وَيَجزِمُ فِعْلَيْنِ إنْ، وَإذْمَا، وَمَنْ، وَمَا، وَمَهْمَا، وَأيُّ، وَمَتَى، وَأيَّانَ، وَأيْنَ، وَأنَّي، وَحَيْثُمَا نَحْوُ: "إنْ تَخْرُجْ أخْرُجْ"، وَ "إذْمَا تَقُمْ أقُمْ"، وَ "مَنْ تُكْرِمْ أُكْرِمْ"، وَ "مَا تَعْلَمْ أعْلَمْ"، وَ "مَهْمَا تَضْرِبْ أضْرِبْ"، وَ "(أيًّا)[104] تَدْعُ أدْعُ"، وَ "مَتَى تَخْرُجْ أخْرُجْ"، وَ "أيَّانَ تَرْكَبْ أرْكَبْ"، وَ "أيْنَ تَجْلِسْ أجْلِسْ"، وَ "أنَّى تَتَوَجَّهْ أتَوَجَّهْ"، وَ "حَيْثُمَا تَقْعُدْ أقْعُدْ".

[باب غير المنصرف]

بَابُ غَيْرِ المُنْصَرِفِ[105]، لاَ يُنَوَّنُ وَلاَ يُكْسَرُ، فَإنْ أُضِيفَ أوْ دَخَلَتْهُ الألِفُ وَاللاَّمُ كُسِرَ نَحْوُ: "بِإبْرَاهِيمِكُمْ"، وَ "بِالأبْيَضِ"، وَالعِلَلُ (المَانِعَةُ)[106] يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ:

أنِّثْ وَزِدْ وَاجْمَعْ وَزِنْ (وَعَرِّفْ)[107] وَاعْدِلْ وَأعْجِمْ وَلِتُرَكِّبْ وَصِفْ

(فَالتَّأنِيثُ اللاَّزِمُ وَالجَمْعُ المُتَنَاهِي كُلٌّ مِنْهُمَا يَسْتَقِلُّ مَانِعًا نَحْوُ: "حَمْرَاءُ وَبِدَرَاهِمَ"، وَغَيْرُهُمَا مِنَ العِلَلِ لاَ يُؤَثِّرُ إلاَّ مَعَ عِلَّةٍ أُخْرَى)[108]، فَالتَّأنِيثُ (غَيْرُ)[109] اللاَّزِمُ يَمْنَعُ مَعَ العَلَمِيَّةِ نَحْوُ: "بِفَاطِمَةَ"، إلاَّ فِي نَحْوِ: "هِنْدٍ"، فَيَجُوزُ الصَّرْفُ؛ وَالوَصْفُ مَعَ الوَزْنِ **[7/ا]** نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أبْيَضَ"، وَمَعَ العَدْلِ نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِرِجَالٍ مَوْحَدَ"، وَمَعَ الزِّيَادَةِ نَحْوُ: "مَرَرْتُ بِرَجُلٍ سَكْرَانَ"؛ وَالعَلَمِيَّةُ مَعَ التَّرْكِيبِ نَحْوُ: "بِمَعْدِيكَرِبَ"، وَمَعَ العَدْلِ نَحْوُ: "بِعُمَرَ"، وَمَعَ

---

104 في نسخة (أ): "أنَّى".

105 لمزيد من المعلومات في الممنوع من الصرف أنظر: الكتاب لسيبويه، 3/203-232؛ وارتشاف الضرب لأبي حيّان، 2/852-892.

106 في نسخة (ب): "الجَامِعَةُ".

107 في نسخة (ب): "وعزل".

108 سقطت "فَالتَّأنِيثُ اللاَّزِمُ وَالجَمْعُ المُتَنَاهِي كُلٌّ مِنْهُمَا يَسْتَقِلُّ مَانِعًا نَحْوُ: "حَمْرَاءُ وَبِدَرَاهِمَ"، وَغَيْرُهُمَا مِنَ العِلَلِ لاَ يُؤَثِّرُ إلاَّ مَعَ عِلَّةٍ أُخْرَى" من نسخة (ب).

109 سقطت "غَيْرُ" من نسخة (ب).

الوَزْنِ نَحْوُ: "بِأَحْمَدَ"، وَمَعَ الزِّيَادَةِ نَحْوُ: "بِحَسَّانَ"، وَمَعَ العُجْمَةِ نَحْوُ: "بِإِبْرَاهِيمَ"، إلاَّ فِي نحو "نُوحٍ"، (فَيَجِبُ)[110] الصَّرْفُ.

[فصل]

[تأنيث الفعل]

فَصْلٌ، تَثْبُتُ عَلاَمَةُ (التَّأْنِيثِ)[111] فِي الفِعْلِ المُؤَنَّثِ نَحْوُ: "قَامَتْ هِنْدٌ"، فَإِنْ كَانَ التَّأْنِيثُ مَجَازًا وَرَفَعَ الفِعْلُ ظَاهِرًا جَازَ إِثْبَاتُهَا وَحَذْفُهَا نَحْوُ: "طَلَعَتْ الشَّمْسُ"، وَ "طَلَعَ الشَّمْسُ".

وَفِي بَابِ العَدَدِ تَثْبُتُ فِي المُذَكَّرِ وَتَسْقُطُ فِي المُؤَنَّثِ مِنْ ثَلاَثَةٍ إِلَى عَشْرَةٍ فَتَقُولُ: "قَامَ ثَلاَثَةُ رِجَالٍ وَثَلاَثُ جَوَارٍ"، وَتَقُولُ فِي المُرَكَّبِ: "قَامَ ثَلاَثَةَ عَشَرَ رَجُلاً وَثَلاَثَ عَشْرَةَ جَارِيَةً" فَتَبْنِيهِمَا عَلَى الفَتْحِ، وَرَجُلاً وَجَارِيَةً تَمْيِيزَانِ.

[فصل]

[البناء]

فَصْلٌ، (البِنَاءُ أَنْ لاَ تَتَغَيَّرَ الكَلِمَةُ لِعَامِلٍ)[112]، وَالحُرُوفُ كُلُّهَا مَبْنِيَّةٌ، وَالأَفْعَالُ سَبَقَ حُكْمُهَا، وَالأَسْمَاءُ أَكْثَرُهَا مُعْرَبٌ، وَمِنْهَا (مَبْنِيٌّ)[113] كَأَسْمَاءِ الشَّرْطِ، وَالاِسْتِفْهَامِ، وَالإِشَارَةِ، وَالمَوْصُولاَتِ، وَقَدْ يَجِبُ البِنَاءُ نَحْوُ: "قَامَ هَذَا"، وَقَدْ يَجُوزُ نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ﴾[114] قُرِئَ بِفَتْحِ المِيمِ وَجَرِّهَا.

---

110 في نسخة (ب): "فَيَجُوزُ".

111 سقطت "التَّأْنيث" من نسخة (ب).

112 في شرح اللمحة: "البِنَاءُ إِبْقَاءُ الكَلِمَةِ عَلَى حَالِهَا وَلَوْ عِنْدَ دُخُولِ العَامِلِ".

113 سقطت "مَبْنِيٌّ" من نسخة (ب).

114 سورة هود، 66/11.

[الوقف]

فَصْلٌ، الوَقْفُ،[115] عَلَى الاسْمِ المُؤَنَّثِ **[7/ب]** بالتَّاءِ يَكُونُ بِإِبْدَالِهَا هَاءً، وَعَلَى الاِسْمِ الصَّحِيحِ المَرْفُوعِ الآخِرِ بالسُّكُونِ وَبالرَّوْمِ وَالإِشْمَامِ، وَعَلَى المَجْرُورِ بالسُّكُونِ وَبالرَّوْمِ، وَعَلَى المَنْصُوبِ غَيْرِ المُنَوَّنِ بالسُّكُونِ وَعَلَى المُنَوَّنِ بِإِبْدَالِ تَنْوِينِهِ أَلِفًا، وَعَلَى المَقْصُورِ بالأَلِفِ، وَعَلَى المَنْقُوصِ المُنَوَّنِ غَيْرِ (المَنْصُوب)[116] بِحَذْفِ اليَاءِ إلاَّ فِي مُرٍ[117] اسْمِ فَاعِلٍ مِنْ أَرَى فَلاَ تَحْذِفُ اليَاءَ، وَكَذَلِكَ لاَ تَحْذِفُ مِنَ المَنْقُوصِ غَيْرِ المُنَوَّنِ[118].

115 الوقف قطع النطق عند آخر الكلمة. وللأحكام التي تتعلّق بالوقف أنظر: دليل السالك للفوزان، 3/244-260.

116 في نسخة (ب) و شرح اللمحة: "المُنْصَرِفِ".

117 قال سيبويه: ... وقالا (يقصد يونس والخليل) في مُرٍ، إذا وقفا: هذا مُرِى، كرهوا أن يُخِلّوا بالحرف فيجمعوا عليه ذهاب الهمزة والياء، فصار عوضا، يريد مُفْعِلٌ من أريت. أنظر: الكتاب لسيبويه، 4/184؛ وارتشاف الضرب لأبي حيّان، 2/803.

118 انتهت الرسالة في نسخة (ب): "تَمَّتْ اللَّمْحَةُ بِحَمْدِ اللهِ وَعَوْنِهِ، وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّم."، وفي شرح اللمحة: "وَاللهُ أَعْلَمُ".